

Johannes Esto aeg

Dr Riho Altnurme

Eestlased pole just palju aktiivselt osalenud oma kirikuajaloos. Keskajast on vähe teada isegi oletatavaid eestlasi vaimulikkonnas. Enne vennastekogude liikumise algust 18. sajandil oli suuremaks eestlaste nähtavaks väljaastumiseks kirikuloos osavõtt reformatsiooniliikumisest. Alles 19. sajandil toimunud talupoegade vabastamine ja rahvuslik ärkamine andsid võimaluse rahvusliku vaimulikkonna tekkeks. Eestlastest vaimulike toel hakkasid rahvuskirikud 20. sajandil lühikese iseseisvusaja jooksul arenema – kuni sajandi teisel poolel ateistlik okupatsioonivõim arengu katkestas.

Seda enam tuleb hinnata Eesti alalt pärit inimeste jõudmist vaimulikkusse ja vaimulike ordude liikmeteks varasemas ajaloos. Oletatavasti esimeseks eestlaseks jesuiitide seas oli Johannes Esto.

Johannes Estost on teada, et ta oli üks seitsmest jesuiidist, kes aastal 1600 Rootsi vägede Tartusse jõudes vangistati. Johannes on vangistuses surnud. Minu ettekanne püüab anda ülevaadet ajast, milles Johannes Esto elas ja tegutses.

16. sajandil on kristlik kirik Euroopas põhimõtteliselt uue kuju leidnud. Vormijaks on olnud uued arusaamad inimese ja Jumala suhtest ning uued ühiskondlikud olud. Seni Euroopas valitsenud ühe kiriku asemel tekkis mitmeid: luterlik, kalvinistlik ehk reformeeritud; paavsti ümber koonduv senine üldkirik moodustas roomakatoliku kiriku. Kuigi ka luterlased ja kalvinistid polnud omavahel just alati sõbrad ning 17. sajandiks nendevahelised vastuolud süvenesid jaguneti eelkõige kaheks vaenupooleks: protestantideks ja katoliiklasteks. Erinevad konfessioonid näevad tollaseid sündmusi erinevalt, küll aga on selge, et Martin Lutheri väljaastumine on andnud jagunemisele algtõuke. Kiriku reform, mida ka varasematel sajanditel läbi viidi, kujunes 16. sajandil millekski enamaks. Keskaegne vagadus kujunes selle sajandi vältel suurelt osalt ümber, vagadus muutus rohkem inimesekeskseks, sellega seoses asetati pühakute ja neitsi Maarja asemel suuremat rõhku Jeesus Kristusele. Taustaks on siin muidugi ilmalikku kultuurielu vorminud humanism.

Reformiliikumised läbisid kogu Lääne kristlaskonda sajandi algusest peale, Hispaania oli siin üks esimesi piirkondi. Ülaltpoolt läbi viidud reformid Hispaania kirikus rõhutasid õpetuse rahvale arusaadavaks tegemist. Taustaks oli siin *reconquista* – maa tagasivallutamine araablastelt, mis võimaldas ja samas ka nõudis kiriku tugevdamist. Just hispaanialikule vagaduslaadile toetub reformatsiooniaegne uus ordu – jesuiidid. Jesuiitidest kujunes üks roomakatoliku kiriku reformi kandvaid jõude alates saajandi keskpaigast.

Eesti alal olid kirikusisese reformi initsiaatoriks esialgu samuti “vana kiriku” esindajad - Saare-Lääne piiskopid Johannes III Orgas (1491-1515) ja Johannes IV Kievel (1515-27). Juba 1505 on Orgas pidanud oma piiskopkonna vaimulike sinodit, mida ta kavatses regulaarseks muuta ning sellel meelde tuletanud usu õpetamise vajadust. Kievelgi on alustanud just vaimulikkonna taseme tõstmisest, korrates mitmeid vanu eeskirju nende jaoks, tema on ka oma vaimulike ja koguduste elu põhjalikumalt kontrollima hakanud, neid revideerides ehk visiteerides. Need reformimeelsed piiskopid on toetanud ka mõtet kõrgema kooli loomisest Liivimaale.

Osalt nende piiskoppide tegevuse ja teisest küljest ka tõsiasja tõttu, et Saare-Lääne piiskopkonnas linnu, neid protestantliku reformatsiooni koldeid polnud, jõudis luterlik reformatsioon sinna Eesti alal viimasena.

Linnad olid Martin Lutheri sõnumit kuulutavatele jutlustajatele esimestena avatud. Linnade jaoks tähendas reformatsiooni sõnumi vastuvõtmine muuhulgas sõltumatust välistest võimudest, nagu vaimulikud ordud ja piiskopid. Linnad olid Vana-Liivimaa keerukas poliitilises süsteemis kahtlemata kõige avatumad uutele ideedele ja vabamõtlemisele. Ei saa salata uue sõnumi teatud sotsiaalset alatooni – paljudest ennast allasurutuna tundvatest linnaestlastest said reformatsiooni toetajad ja ka aktiivsed osalejad pildirüüsetes.

1523-24 jõudsid reformijutlustajad Tallinnasse (Johann Lange, Zacharias Hasse, Heinrich Bockhold) ja Tartusse (Hermann Marsow, Melchior Hoffman). Jutlustajad on tulnud enamasti alamate vaimulike seast ning neile on uus õpetus tähendanud uusi võimalusi karjäärriks. Martin Luther ise oli teadlik neist “maailma otsas” asuvatest linnadest, kirjutades 1523 Riia, Tallinna ja Tartu elanikele kirja. Mungad olid ühed vihasemad vastased reformatsioonile, mis neid eitas ning Tallinnas on just dominikaani munkade ja rae vastasseis kujunenud ägedaimaks tolleaegseks konfliktiks. Ordu ja vasallid on esialgu reformatsiooni vastu olnud, kartes just sotsiaalseid tagajärgi, ohtu kehtivale korrale. Vasallide mureks oli ka kloostrite püsimine, mis toimusid sotsiaalabi keskustena.

Tartus tekkis reformatsioonijutlustajate pärast konflikt piiskopi ja rae vahel. Seal oli Melchior Hoffman radikaalse reformatsiooni kuulutajaks, mis viib ta kiiresti tülli ka raega. Läbi Vana-Liivimaa rännanu ja kõikjalt tulidega lahkuma pidanu oli ka rahvusvaheliselt tuntud jutlustaja. Tartu piiskop Johann IV Blankenfeld (1518-27) oli vääriline vastane luterliku reformatsiooni kuulutajatele, olles Bolognas õppinud kirikuõiguse doktor, kuid temagi on pidanud taanduma. Kõrgem vaimulikkond on üldiselt olnud reformatsiooni vastu.

Riia, Tallinna ja Tartu linnad, reformatsiooni juhtiv jõud, sõlmisid 1533 leppe uue jumalateenistuskorra ühtlustamiseks. Üldiselt pidi ka mujal Vana-Liivimaal reformatsiooni vaimus jutlustamist sallitama, seda kuni kirikukogu otsuseni. Kloostrid ja toomkirikud said edasi tegutseda. Tõsi küll, naistsistertslaste kloostrid Tallinnas ja Tartus muudeti sajandi keskel tütarlaste ja noorte neidude kasvatus- ja õppeasutusteks, säilitades nii selle ühiskondliku funktsiooni, mis oli vasalle pannud kloostrite säilitamist soosima. 1554 jõuti Volmari maapäeval, Vana-Liivimaa tollasel esinduskogul, usuvabaduse tunnustamiseni selles mõttes, et maaisand sai vabalt usku valida ja alamad pidid seda otsust järgima. Isegi ordumeistrid on sajandi keskpaigas juba luterliku reformatsiooni pooldajad olnud. Suuremaid ümberkorraldusi see siiski ei jõudnud kaasa tuua, kuna enne algas suurte sõdade ajajärk siinse ala ajaloos.

Seda segast aega alates 1558 Vene-Liivi sõja puhkemisest kuni kogu Eesti ala üleminekuni Rootsi võimu alla 1645 võib pidada ka ususõdade (või ka vastureformatsiooni) ajaks Eesti kirikuloos. Ajaliselt on paralleelse tõmmata võimalik, kuigi sõdade ajendina usuküsimust näha on pisut liialdatud. Samas pole muidugi ka Lääne-Euroopas alati võimalik selget usulist ajendit näha selle ajajärgu sõdades. Mis puutub vastureformatsiooni, siis selle toob kaasa Poola võim ainult ühes Eesti osas, Lõuna-Eestis. Profaanajaloo seisukohast vaadates on eelkõige tegemist ühe keskajast pärit võimustruktuuriga ala, mis oli uusaegsete riikide vahel nõrgaks osutunud, ümberjagamisega naabrite vahel, kus võitjaks osutus hetkel tugevaim. See, et võitjariik Rootsi juhtus olema luterlik maa, on teatud määral juhuslik, aga see määras Eesti kirikuarengusuuna kogu uusajaks. Analoogia Lääne-Euroopa arengutega on eelkõige selles, et perioodi lõpuks on uus kiriklik süsteem välja kujunenud, konfessionaliseerumine toimunud ja selleks usutunnistuseks oli luterlik.

Enne, kui luterlik usutunnistus valdavaks sai, oli aga palju segadust ja ebaselgust arenguis. Sõjad rullusid üle maa ja vallutajad kasutasid aktiivselt põhimõtet “kelle võim, selle usk”, pidades vajalikuks võidelda aktiivselt oma usu kehtestamise eest ja kiusates taga teise usu kuulutajaid. Selles mõttes võib ka siinseid sõdu pidada ususõdadeks ja just sellise sõja ohvriks langes ka Johannes Esto.

Vana-Liivimaa pärandi pärast võitlesid Venemaa, Poola ja Rootsi. Vene väed tungisid 1558 Eesti alale ning vallutasid Narva ja Tartu. Idapoolne osa Eestist jäi Venemaa valitsuse alla kuni 1582. Samal ajal otsisid maa senised valitsejad abi nii Taanist, Rootsist kui Poolast. Taani kuninga vend Holsteini hertsog Magnus hoidis enda käes mõnda aega Saaremaad, mis lõpuks allutati otse Taanile kuni 1645. aastani. Põhja-Eesti läks 1561. aastast Rootsile tänu Tallinna linna ja Harju-Viru ning Järva vasallide taatele, Lõuna-Eesti 1582. aastast Poolale ja seda tänu Liivimaa ordumeistri ning Riia peapiiskopi taatele. Võib rääkida Vene, Poola, Taani ja Rootsi ajast Eesti alal, kusjuures Rootsi aeg Põhja-Eestis on ainult sissejuhatuseks kestvamale Rootsi ajale, mis algab Lõuna-Eestis 1625 ja Saaremaal 1645.

Vene võim ehtas ja kohendas enda alal ümber rea õigeusu kirikuid ja pani ametisse Tartu-Viljandi piiskopi. Vene võim oli ilmselt kõige tolerantsem teiseusuliste suhtes, Vene riik ja õigeusu kirik ei võtnud osa suurest vastasseisust protestandid – katoliiklased. Siiski viidi Venemaale vangi Tartu piiskop – ilmselt eelkõige kui võimukandja ning väljasaadetute seas on olnud ka vaimulikke – nii katoliiklasi kui protestante. Vene võimu ajal jääb Tartusse vaid üks protestandist õpetaja – eesti päritolu Matthias Kempf. Traditsiooniliselt pole õigeusu kirik olnud aktiivne teistest kirikutest enda juurde meelitama, nii ilmselt ka sel perioodil.

Rootsi võim alustas kohe luteri kiriku korraldamisega. Luterlik kirik oli Rootsis riigikirik ja teisi kirikuid enda kõrval ei sallitud. Lõpetati Tallinna piiskopkonna tegevus, 1565 aga määrati Eestimaa piiskopiks endine Turu piiskop Peter Folling. 16. sajandi lõpu luterlikud piiskopid alustasid oma valduses oleval alal kiriku muutmist luterlikuks eelkõige õpetajaid ametisse nimetades ja visiteerides. Tõsisemaid tulemusi võis tööil näha pärast sõjategevuse lõppu 1595. Esimese Eestimaa provintsiaalsinodini jõuti siiski alles 1627 kuninga esindaja korraldusel.

Taani võimu alla läinud Saaremaal toimusid kiriklikud ümberkorraldused kõige loomulikumal teel – uus luterlasest maaisand hertsog Magnus oli ühtlasi ka kirikujuht Saare-Lääne piiskopina ning tema usutunnistus määras tema alamate oma. Saaremaal kehtestati Taani kirikuseadus aastal 1562. Selle järgi oli kiriku peaks kuningas ja tema asetäitjaks kiriku juhina superintendent, konsistoriumi polnud. Saaremaal on superintendentiks tõenäoliselt olnud enamasti Kuressaare linnakoguduse ülemõpetaja. Taani kirikukorda on üldiselt peetud leebemaks kui Rootsi oma, samas on Saaremaa rahulikumat olukorda arvestades kirikukorra rakendamine kindlasti kiirem olnud. Saaremaa eripäraks olid talupoegade hulgast ametisse pandud palgalised palujad, kes pidid, käies ühest kohast teise, õpetama palveid ja katekismust.

Poola võimu jõudmine senisesse Tartu piiskopkonda tähendas rekatoliseerimist. Kuningas Sigismund oli küll andnud seniste võimulolijate alistumisel privileegi jääda luteri usu juurde, kuid 1582 uus kuningas Stefan Batory muutis tingimusi, andes katoliku usule oma riigi uutal aladel eeliseisundi. Sisuliselt algas rekatoliseerimine ja selle peamiseks läbiviijaks said jesuiidid. Õigeusu piiskop pidi Tartust Venemaale lahkuma. Loodi Võnnu piiskopkond ühes toomkapiitliga, esimeseks piiskopiks sai jesuiit Andreas Patricius Nidecki (1583-87). Kohalik võim pidi abiks olema katoliku kiriku korraldamisel ja kindlustamisel. Tartusse loodi sarnaselt Riiga jesuiitide keskus (kavatsetud oli luua keskus ka Narva, mis jäi aga Rootsi alale). Sajandi lõpul hakati piirama protestantlikku jutlustamist eesti ja läti talupoegadele.

Jesuiidid (neli preestrit ja kaks ilmikvenda) jõudsid Tartusse 9. märtsil 1583. Neid juhtis ordu provintsiaal Poolas, Giovanni Paolo Campana. Vastavalt paatrite valikule anti neile Katariina klooster ja kirik. Katariina kirik oli olnud vene ajal luteriusuliste eestlaste valduses, kes pidid nüüd jälle jagama sakslastega Jaani kirikut. Jesuiidid kindlustati sissetulekuga; a.1585 läks nende kätte Maarja kirik. Eesti keele õppisid nad väga ruttu ära ja hakkasid kohe eestlastele jutlustama. Juba järgmisel aastal toimunud visitatsioonil kiideti nende hoolsust rahvakeele õppimisel, jutlustamisel ja sakramentide jagamisel. Suhted luterlike vaimulikega olid algusest peale pinevad, isegi vaenulikud. Tartusse oli tolleks ajaks jäänud ainult paar luterlikku kirikuõpetajat. Kõrvuti lihtrahva eest hoolitsemisega ei unustanud jesuiidid ka haridust. Juba oma saabumisaastal avasid jesuiidid Tartus gümnaasiumi, kaks aastat hiljem kolleegiumi, mille juures tegutses ka tõlkide seminar. Seda on nimetatud ka esimeseks kõrgkooliks Eesti alal. Tõsiasi on see, et samas hoones hakkas 1632 tegutsema Academia Gustaviana. Ülikooliga oma statuudilt siiski jesuiitide ajal veel tegemist polnud. Jesuiitide teeneks on ka ilmselt esimese käibesse läinud eestikeelse katekismuse avaldamine 1585.

Jesuiitide põhimõtteks on olnud humanismi kiriklikustamine – nii võeti humanismilt üle hea hariduse rõhutamine, millele anti kiriklik suund. Teadmiste omandamise eesmärk pidi olema inimese kasvamine usus. Jesuiitide misjon oli tihti kohandatud kohalike kommetega – idamaadel tekkis konservatiivsemate ordudega vaidlusi sellise kohanemise – akkommodeerumise – lubatavuse pärast. Tüli “Hiina riituste” pärast oli eestlaste rekatoliseerimise juba käimas ja võib oletada, et sisult paganlike kommete suhtes olid jesuiidid ka Eestis sallivamad kui mõne teise ordu esindajad seda oleksid olnud.

Aastaks 1600 oli Tartus juba 31 jesuiiti, neist 9 preestrid. Üks nendest oli ka ilmikvend Johannes Esto. Rootslaste rünnaku ohvriks langemine ei olnud ajastule omast usulist sallimatust arvestades üllatav. Reformatsiooni ja vastureformatsiooni aeg tõi kaasa küllalt palju ohvreid nii ühelt kui teiselt poolt. Usuküsimuste tõsiselt võtmise tähendas suuremat sallimatust kui keskajal või ammugi veel hiljem valgustusajal. Rootsi riik nägi end suurvõimuna luterluse kaitsjana Euroopas. Jesuiitide suhtes oldi aga eriti sallimatud, kuna neile omistati vaenlaste poolt poliitilise võimu taotlust. Jesuiite on peetud paavstile otseallumise ning sõjaväelise korralduse tõttu paavstide keskaegset soovi – luua paavstile alluv maailmariik täideviivaks sõjaväeks. Kahtlemata olid jesuiidid oma tegevuses (eelkõige misjonis) efektiivsemad kui vanemad ordud ja ajapikku sai just nende edukus majandustegevuses uusaegsete riikide jaoks põhjuseks, mis sundis ordu maalt välja saatma ning 1773-1814 (Prantsuse revolutsiooni ajal!) oli ordu keelustatud ka paavstide poolt.

Selline oli Johannes Esto hukkamise taust. Aeg oli karm. Oma usu eest hukkumine on kristlaste seas alati väärtustatud olnud, reformatsiooni ja ususõdade aeg pakkusid selleks paraku ka rohkelt võimalusi. Kahetsusväärne on muidugi see, et hukkuda tuli kaaskristlaste tõttu ja mitte erinev õpetus polnud tihtipeale peamine põhjus veristeks konfliktideks, vaid poliitiline. Humanistlikust ja rahvuslikust seisukohast vaadates tegid nii Rootsi riik kui jesuiidid eestlaste heaks pingutusi ühes suunas – arendades rahva haridust ja kasvatust, ainult erinevate konfessioonide kattevarjus.